

PODMIOTOWA I PRZEDMIOTOWA PERSPEKTYWA TOŻSAMOŚCI OSOBISTEJ WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE¹

Elwira Brygoła

Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Wydział Zamiejscowy w Poznaniu
University of Social Sciences and Humanities in Poznań

SUBJECTIVE AND OBJECTIVE PERSPECTIVES OF PERSONAL IDENTITY IN A CONTEMPORARY WORLD

Summary. The article is a theoretical review of former and actual conceptions of personal identity that after Seymour Epstein (1991) may be concerned from two perspectives: (1) the subjective and (2) the objective. The first one refers to affective manner of self-experiencing and displays in identity senses, such as – for example – sense of self-continuity, sense of distinctiveness from other people, or sense of self-unity (that are more characteristic for traditional identity) and sense of self-openness, sense of inner variability, sense of self-changeability (that are more characteristic for so called *fluid* identity). The literature gives many elements of subjective identity and one of the aims of this article is to gather these different elements and to propose some kind of grouping them depending on socio-cultural context of individual's living. The propose of grouping of identity senses is hypothetical and demands empirical verification. In the article the second, objective perspective of personal identity is also presented, and as a conclusion there is a postulate to integrate in research on identity these two perspectives, especially in a context of contemporary world that is very varied, complex and dynamic.

Key words: personal identity, self-concept, self-experiencing, identity senses, self-knowledge

Wprowadzenie

Na gruncie psychologii początków mówienia o tożsamości osobistej można upatrywać już w myśli Jamesa (1892/2002). Dokonując rozróżnienia JA (*self*) na Ja podmiotowe (*self as a knower*) i Ja przedmiotowe (*self as an object of knowledge*), klasyk

¹ Artykuł powstał w wyniku realizacji grantu promotorskiego Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr NN 106 039838, zatytułowanego „Struktura tożsamości osobistej i jej podatność na zmiany pod wpływem modyfikacji samooceny”.

Adres do korespondencji: Elwira Brygoła, e-mail, elwira.brygola@swps.edu.pl

psychologii wskazał, że przejawami istnienia tego pierwszego są poczucie ciągłości własnej osoby, poczucie odrębności od innych ludzi oraz poczucie intencjonalności własnych myśli i działań. James nadał Ja podmiotowemu charakter pewnej rdzennej struktury, która w sposób ciągły i czysto subiektywny organizuje i interpretuje doświadczenia osobiste jednostki. Staje się tym samym podmiotem poznającym, odnoszącym się do przedmiotu poznania, jakim jest Ja przedmiotowe. To ostatnie obejmuje w rezultacie wyprowadzaną z doświadczenia i opartą na jego interpretacji koncepcję siebie. Z uwagi na specyfikę relacji Ja podmiotowego do Ja przedmiotowego oraz efekty tego odniesienia w postaci samowiedzy i poczuc, uznać można, że JA jako całość odpowiada za kształtowanie tożsamości. Koresponduje to z założeniami i terminami, jakie w swojej koncepcji przyjął Epstein (1991), odnosząc pojęcie tożsamości zarówno do sfery przeżyć czującego i myślącego podmiotu (*ego-identity*), jak również do sfery zakodowanych w umyśle treści rozpoznawanych jako dotyczące siebie (*self-identity*). Tym samym ujawniają się dwie perspektywy rozumienia tożsamości: (1) perspektywa podmiotowa, w której tożsamość traktowana jest jako powtarzające się sposoby przeżywania samego siebie oraz (2) perspektywa przedmiotowa, zgodnie z którą tożsamość stanowi system względnie trwałej wiedzy i przekonań o samym sobie (por. Jarymowicz, 2002). Wobec powyższego, próby całościowej eksploracji fenomenu tożsamości powinny ujmować zarówno treści wchodzące w zakres tożsamości, jak też sposób ustosunkowania się do nich na poziomie refleksyjno-afektywnym. Ten ostatni obejmuje poczucia tożsamościowe, odzwierciedlające subiektywne sposoby doświadczania siebie. Dążenie do łączenia podmiotowej i przedmiotowej perspektywy w badaniach tożsamości staje się zatem odpowiedzią na postulaty docierania do najbardziej fundamentalnych, a zarazem złożonych właściwości tożsamości (Blasi, Glodis, 1995; Côté, Levine, 2002).

Poczucia tożsamościowe jako przejawy tożsamości podmiotowej

Rozpatrując podmiotowy aspekt tożsamości osobistej, potrzeba wskazać na istnienie tzw. poczuc tożsamościowych (*identity senses*). Wczesnych oznak tej problematyki doszukać się można w pracach Allporta (1950/1988), który wprowadzając pojęcie *proprium* na oznaczenie obszaru subiektywnie i w sposób szczególnie własny doświadczanych uczuć, przekonań i intencji, wyróżnił podstawowe funkcje tej struktury, w tym poczucie ciągłości własnej tożsamości. Mimo że pojęcie *proprium* nie przyjęło się w psychologii, przez pewien czas kojarzone było z centrum osobowości, obejmującym między innymi poczucie Ja cielesnego, koncepcję siebie i poczucie własnej wartości. Dostrzegalne jest w tym akcentowanie podmiotowego (subiektywnego i specyficznego dla jednostki) sposobu doświadczania siebie. Niedługo potem Maslow (1954/2009) mówił już wprost o przejawach tożsamości podmiotowej, takich jak: (1) poczucie bycia sobą, (2) poczucie ciągłości własnej osoby w czasie, (3) poczucie spójności siebie, nawet w obliczu różnorodności własnych cech, stanów i zachowań oraz (4) poczucie niepowtarzalności własnej osoby.

W klasycznej już dziś teorii rozwoju psychospołecznego Erikson (1968) wskazał, że kluczowe dla formowania się tożsamości osobistej są wzajemne wpływy między jednostką a jej społecznym i kulturowym kontekstem życia. Interakcja

czynników podmiotowych (w tym subiektywnego doświadczania swoich centralnych charakterystyk) i kontekstowych (w tym społecznego rozpoznawania jednostki jako takiej, a nie innej) prowadzi do specyficznego uzgodnienia, które jest podstawą wykształcenia poczucia bycia sobą, poczucia ciągłości siebie i poczucia wewnętrznej jedności. Poczucia te stanowią z kolei grunt dla uformowania się zintegrowanej tożsamości. Warto przy tym dodać, że balansowanie między intrapsychiczną integracją czynników podmiotowych i środowiskowych przekłada się na konflikt między osiągnięciem tożsamości a jej rozproszeniem, co stanowi nie tylko centralne zjawisko rozwoju jednostki na etapie adolescencji, ale ma – według założeń Eriksona – istotne znaczenie dla adaptacyjnego funkcjonowania jednostki w ciągu całego życia.

Bliskie znaczeniu poczuć okazują się w literaturze przedmiotu zasady lub motywy przebiegu procesów tożsamościowych. Breakwell (1986, 2010) w zaproponowanym społeczno-psychologicznym modelu tożsamości wskazała na obecność czterech zasad wyznaczających kierunek rozwoju tożsamości. Należą do nich: (1) zasada odrębności, (2) zasada ciągłości, (3) zasada własnej skuteczności i (4) zasada poczucia własnej wartości. Zasada odrębności kieruje procesami rozwoju tożsamości (to jest asymilacją i akomodacją oraz ewaluacją treści tożsamościowych) w celu wykształcenia poczucia odrębności jednostki od innych osób. Zasada ciągłości zmierza do zachowania poczucia ciągłości własnego Ja w czasie i wobec zmieniających się sytuacji. Zasada własnej skuteczności nakłania do działań służących wykształceniu się poczucia, że jest się osobą skuteczną. Zasada poczucia własnej wartości prowadzi natomiast do uformowania i ochrony własnej wartości oraz społecznego znaczenia jednostki. Zdaniem Breakwell (1986), korzystna jest zgodność wymienionych motywów w kierowaniu rozwojem tożsamości, to znaczy sytuacja, gdy dążenia do osiągnięcia lub utrzymania poczucia odrębności, poczucia ciągłości, poczucia własnej skuteczności oraz poczucia własnej wartości skłaniają jednostkę do tych samych decyzji i zachowań. W rzeczywistości jednak zwykle dzieje się tak, że jedna z zasad nabywa pierwszeństwa i decyduje, w którą stronę rozwija się tożsamość i jakie działania jednostka w związku z tym podejmuje. Zgodnie z przywołaną koncepcją, poszczególne zasady tożsamościowe przybierają lub tracą na znaczeniu zależnie od kontekstu społecznego i wymagań sytuacyjnych. Zdarza się także, że „żądania” zasad tożsamościowych co do decyzji i działań są wobec siebie sprzeczne, co wywołuje konflikt, określaną przez Breakwell (1986) jako zagrożenie tożsamości. Z zarysowanej koncepcji wynika zatem, że nie tylko istnieją różne zasady (a w konsekwencji poczucia) tożsamościowe, ale że ich ważność dla jednostki i ich nasilenie mogą być zróżnicowane. Możemy więc konstruować własną tożsamość według specyficznego dla nas porządku reguł – zasad, motywów, poczuć.

Ciekawą propozycję w zakresie formowania i funkcjonowania tożsamości według zbioru określonych motywów wysunął Vignoles z zespołem współpracowników (2006). Badacze ci traktują tożsamość jako subiektywną koncepcję siebie, powstającą w wyniku interakcji procesów poznawczych, afektywnych i społecznych, zachodzących w obrębie danej kultury i środowiska lokalnego. Procesy te – zdaniem autorów – kierowane są przez sześć motywów: poczucie ciągłości, poczucie

odrębności od innych, poczucie własnej wartości, poczucie własnej skuteczności, poczucie znaczenia i poczucie przynależności. Podobną listę poczuć tożsamościowych proponuje Oleś (2008), wskazując dodatkowo na poczucie intencjonalności, leżące u podłoża podejmowania decyzji i działań. Z kolei Koziński (2007), mówiąc o poczuciach tożsamościowych, wymienia: poczucie sprawstwa, poczucie afirmacji siebie i świata, poczucie własnej jedności i integralności, poczucie ciągłości oraz poczucie niepowtarzalności własnej osoby.

Przytoczone dotąd koncepcje, w których ukazane poczucia tożsamościowe odgrywają ważną (jeśli nie kluczową) rolę w określaniu czym jest tożsamość, wpisują się w zakres klasycznie rozumianej tożsamości. Reprezentatywna dla wczesnego etapu rozwoju tego nurtu może być definicja zaproponowana przez Malewską-Peyre, według której tożsamość osobista sprowadza się do „poczucia jedności, podobieństwa do samego siebie, ciągłości w czasie i przestrzeni, odrębności od innych ludzi (...) [i stanowi] względnie trwałą organizację uczuć, wartości, przedstawień, doświadczeń i projektów na przyszłość, odnoszących się do siebie samego” (za: Mandrosz-Wróblewska, 1988, s. 128-129). Wskazanie na znaczenie dla zjawiska tożsamości takich elementów, jak: poczucie sprawstwa, poczucie własnej wartości, poczucie intencjonalności czy afirmacji siebie, można potraktować jako rozszerzenie, choć z pewnością niezaprzeczenie tradycyjnie rozumianego pojęcia tożsamości osobistej.

Nie sposób jednak oderwać charakter rozwoju i dynamiki tożsamości od zjawisk zachodzących we współczesnej (czy jak chcą niektórzy – ponowoczesnej) kulturze. Pierwsze obserwacje na ten temat poczyniła już w połowie XX wieku Mead (1970/2000), która zwróciła uwagę, że zmieniający się charakter kultury (od postfiguratywnej, przez kofiguratywną, po prefiguratywną) wywołuje głęboką zmianę psychiki i kontaktów z otoczeniem społecznym. U podstaw tej zmiany dostrzegła coraz częstsze zachwianie poczucia identyfikacji ze środowiskiem pochodzenia, zerwanie z odtwarzaniem tradycyjnych ról i wartości, poszukiwanie nowych sposobów życia, obcych wzorcom panującym w pierwotnej grupie odniesienia. Zdaniem Mead, tego rodzaju przemiany mogą prowadzić do głębokich przekształceń sposobu przeżywania siebie przez ludzi, w tym do zakłócenia poczucia ciągłości Ja.

W podobnym duchu opisuje współczesne zmagania z tożsamością Giddens (2007), wskazując na takie zjawiska psychospołeczne, jak rozdzielenie czasu i przestrzeni, ekspansja mechanizmów wykorzeniających czy wzrastająca refleksyjność. Autor upatruje w tych zjawiskach główne czynniki dynamizujące nowoczesność, a wraz z nią człowieka i jego tożsamość. Wcześniej czas i przestrzeń łączyły się za pośrednictwem miejsca, co nadawało postrzeganej rzeczywistości (a pośrednio samemu sobie w niej) cechę spójności i wewnętrznej zgodności. Obecnie – wskutek gwałtownego rozpowszechnienia środków transportu i komunikacji, w tym głównie Internetu – człowiek może mieć dostęp do wielu miejsc na świecie, a przestrzeń można oddzielić od czasu, gdy samemu decyduje się, w którym momencie przeczytać i zobaczyć relację na przykład z dramatycznego trzęsienia ziemi w Japonii czy przebiegu Szczytu Gospodarczego w szwajcarskim Davos. Odbierana w ten sposób rzeczywistość stopniowo wprowadza także w obszar doświadczania siebie element

rozbieżności, co może skutkować poczuciem wewnętrznego zróżnicowania. Temu samemu sprzyjać mogą rozmaite mechanizmy wykorzeniające, które prowadzą do „wysadzania” funkcjonowania jednostki z kontekstów lokalnych. Arnett (2002) jest zdania, że coraz częściej dochodzi do ukształtowania tzw. tożsamości dwukulturowej (*bicultural identity*), osadzonej z jednej strony w powiązaniach lokalnych, a z drugiej – w kulturze globalnej. Za sprawą tego rodzaju procesów można więc mówić nie tylko o rosnącej niejednorodności tożsamości, ale także o malejącej pewności tego, kim i jakim się jest. Według Giddensa, poczucie pewności własnej tożsamości wystawiane jest na próbę także w wyniku wzrastającej refleksyjności. Coraz większa część społecznej aktywności oraz postaw względem siebie i otoczenia jest systematycznie poddawana rewizji, ze względu na rozszerzający się zakres napływających informacji i nowo zdobywaną wiedzę. W ostatnich latach – zwłaszcza w kręgach postmodernistycznych – mówi się o zjawisku radykalnego wątplenia jako stosunku do świata, ustalonych norm, wartości, znaczeń oraz do samego siebie (Bauman, 2006, 2007; Giddens, 2007; Gergen, 2009). Efektem tego staje się włączenie w obręb tożsamości poczucia (nie)pewności tego, kim się jest.

Idąc za wnioskami o wzrastającej złożoności kontekstu społeczno-kulturowego i wpływie tej złożoności na funkcjonowanie jednostki, coraz więcej autorów (np. Gregg, 1995; Rattansi, Phoenix, 2005; Hermans, Dimaggio, 2007; Rappoport, Baumgardner, Boone, 2008; Gergen, 2009) wskazuje na potrzebę wycofywania pojęcia wewnętrznej jedności (*self unity*) na rzecz wewnętrznej mnogości (*self plurality*) oraz stosowania pojęcia wewnętrznej niespójności (*self inconsistency*) jako bardziej adekwatnego w opisie tożsamości współczesnego człowieka niż obowiązujące dotychczas pojęcie wewnętrznej spójności (*self consistency*). Według postmodernistycznych założeń, w świecie cechującym się silną fragmentaryzacją ról, wielorakością społecznych odniesień i dekonstrukcją absolutnych prawd, pojęcie jednolitego Ja staje się nieaktualne. Ten sam nurt myślenia skłonny jest nawet głosić „śmierć podmiotu”, sprowadzając człowieka do kategorii przedmiotowych – poprzez traktowanie go jako towaru rynkowego czy elementu rozbudowanych, mobilnych sieci usługowych (por. Cooper, Rowan, 2008; Gergen, 2009).

Jakkolwiek donośne byłyby głosy o totalnej fragmentacji i martwej podmiotowości człowieka, nie brakuje też stanowisk broniących istnienie i rangę specyficznie ludzkiego, bo właśnie podmiotowego bycia człowieka w świecie. Calinescu, uwzględniając przemiany współczesnego kontekstu społeczno-kulturowego oraz aktualną kondycję psychiczną jednostki, proponuje pomost między modernistycznym monizmem a postmodernistyczną fragmentacją i określa go jako „autentyczny pluralizm”. Ujęcie to cechuje się otwartością na wielorakie nieredukowalne zasady, rozmaite światy i dialog (także wewnętrzny), przy zachowaniu poczucia podmiotowości (za: Cooper, Rowan, 2008, s. 11). Tego rodzaju spojrzenie implikuje obecność różnorodnego Ja, które przełamuje dawną jedność, ale nie wykracza aż tak daleko, by niwelować podmiotowy charakter tożsamości człowieka. Opierając się na tak przedstawionym rozumieniu jednostki, do tradycyjnie wymienianych poczuc tożsamościowych dołączyć można poczucie wewnętrznej różnorodności (*vs.* jednorodności), poczucie wewnętrznej integracji (*vs.* fragmentacji), poczucie wewnętrznego

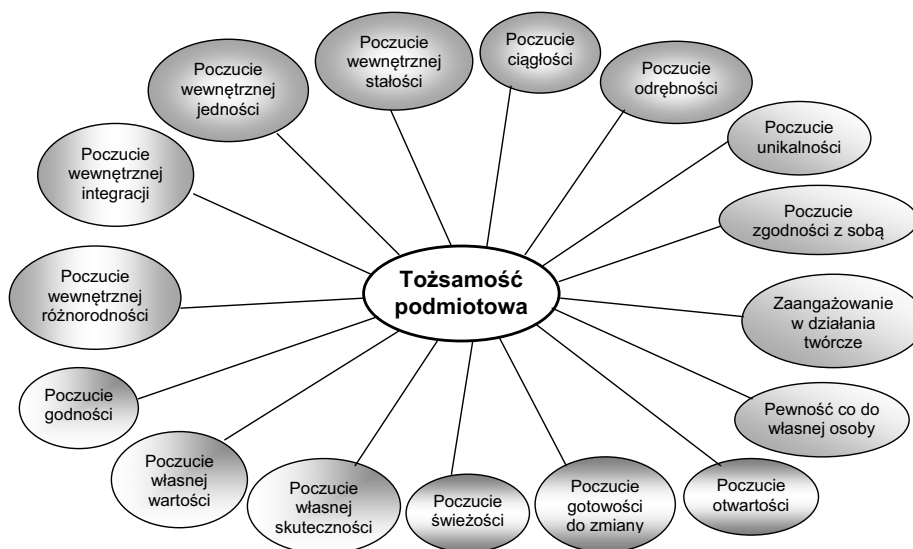
nej jedności (*vs.* mnogości), poczucie wewnętrznej stałości (*vs.* zmienności), poczucie otwartości na nowe treści i doświadczenia (*vs.* zamknięcia się na nie), poczucie gotowości na zmiany (*vs.* niechęci do zmian), poczucie świeżości (*vs.* silnego utrwalenia), zaangażowanie w działania twórcze (*vs.* poczucie bierności), pewność co do własnej osoby (*vs.* niepewność). Poszerzony zakres poczuć tożsamościowych wiąże się ze zjawiskiem określanym jako „płynna tożsamość” (*fluid identity*), a więc taka, która w swej różnorodności i granicach podlega częstej rewizji i zmianom (Annese, 2004; Hermans, 2004; Bauman, 2007; Giddens, 2007; Märtsin, 2010; Błachnio, 2011).

Na podstawie przytoczonych koncepcji tożsamości osobistej, zarówno tych tradycyjnych, jak również uwzględniających aktualny społeczno-kulturowy kontekst funkcjonowania człowieka, oraz w nawiązaniu do pojawiających się w literaturze przedmiotu sygnałów na temat doświadczeniowych (a więc nieściśle wiedzowych, przedmiotowych) aspektów tożsamości, dokonano następującego zestawienia poczuć tożsamościowych:

1. **Poczucie ciągłości** – poczucie, że moje Ja jest wciąż tą samą osobą, pomimo upływającego czasu (James, 1892/2002; Maslow, 1954/2009; Erikson, 1968; Breakwell, 1986, 2010; Mandrosz-Wróblewska, 1988; Jarymowicz, 1989, 2002; Epstein, 1991; Dunkel, 2005; Vignoles i in., 2006; Koziński, 2007; Oleś, 2008; Sani, 2008; Straś-Romanowska, 2008; Märtsin, 2010);
2. **Poczucie unikalności** – poczucie, że moje Ja dotyczy tylko mnie i nikogo innego, jest niepowtarzalne (Maslow, 1954/2009; Snyder, Fromkin, 1980; Jarymowicz, 1989, 2002, 2008; McAdams, 1989, 2001; Baumeister, Muraven, 1996; Koziński, 2007; Oleś, 2008);
3. **Poczucie odrębności** – poczucie, że moje Ja jest odrębne (różne) w swojej istocie i swoich charakterystykach od innych ludzi (James, 1892/2002; Breakwell, 1986, 2010; Mandrosz-Wróblewska, 1988; Jarymowicz, 1989, 2002; Vignoles i in., 2006; Koziński, 2007; Oleś, 2008; Straś-Romanowska, 2008);
4. **Poczucie zgodności z sobą** – poczucie, że moje Ja podejmuje działania zgodne z treścią, przez którą jest charakteryzowane (Erikson, 1968; Mandrosz-Wróblewska, 1988; Epstein, 1991; Obuchowski, 2000; Vignoles i in., 2006; Oleś, 2008);
5. **Poczucie własnej wartości** – poczucie, że moje Ja jest wartościową osobą (Breakwell, 1986, 2010; Baumeister, Newman, 1994; Vignoles i in., 2006; Koziński, 2007; Oleś, 2008);
6. **Poczucie godności** – poczucie, że moje Ja zasługuje we własnych oczach na szacunek dla samego siebie (Skarga, 1997; Obuchowski, 2000, 2001; Steuden, 2006; Koziński, 2007; Straś-Romanowska, 2010);
7. **Pewność co do własnej osoby** – pewność, że moje Ja jest takie, a nie inne (Greenwald, Pratkanis, 1988; Baumgardner, 1990; Bauman, 2007; Chen i in., 2007; Giddens, 2007; Oleś, 2011);
8. **Poczucie wewnętrznej stałości** – poczucie, że moje Ja jest stałe w swojej istocie i swoich charakterystykach – na przeciwnym krańcu lokuje się poczucie wewnętrznej zmienności i giętkości (Arnett, 2002; Kunnen, Klein-Wassink, 2003; Berzonsky, 2005; Bauman, 2007; Giddens, 2007; Straś-Romanowska, 2008);

9. **Poczucie otwartości** – poczucie, że moje Ja jest otwarte na przyjmowanie nowych treści i doświadczeń (Hermans, 2001, 2004; Giddens, 2007; Gergen, 2009; por. procesy asymilacji i akomodacji w formowaniu tożsamości – Breakwell, 1986; Oleś, 2011);
10. **Poczucie własnej skuteczności** – poczucie, że moje Ja może wiele osiągnąć, będąc tym, kim jest (Deci, Ryan, 1985; Obuchowski, 2000; Vignoles i in., 2006; Oleś, 2008; Breakwell, 2010);
11. **Zaangażowanie w działania twórcze** – poczucie, że moje Ja (będąc sobą) angażuje się w działania twórcze, będące wynikiem intencjonalnego wyboru (James, 1892/2002; Obuchowski, 1985, 2000; McAdams, 1989, 2001; Côté, Levine, 2002; Koziński, 2007; Giddens, 2007; Oleś, 2008, 2011);
12. **Poczucie gotowości do zmiany** – poczucie, że moje Ja jest gotowe na przeformułowanie swojej struktury i zawartości (Hermans, 2001, 2004; Pals, 2001; Anthis, LaVoie, 2006; Bauman, 2007; Giddens, 2007; Oleś, 2008, 2011);
13. **Poczucie świeżości** – poczucie, że pewien element treściowy mojego Ja jest nowy, świeżo włączony w strukturę tożsamości, słabo utrwalony, ale – podobnie jak wszystkie treści tożsamościowe – ważny dla opisu i doświadczania siebie (Bauman, 2007; Giddens, 2007; Gergen, 2009);
14. **Poczucie wewnętrznej różnorodności** – poczucie, że moje Ja jest wewnętrznie zróżnicowane, wieloaspektowe; stopień doświadczanej różnorodności jest odmienny u różnych osób, stąd wskazane poczucie rozciąga się na kontinuum: poczucie wyraźnej jednorodności – poczucie silnego zróżnicowania (Greenwald, Pratkanis, 1988; Mandrosz-Wróblewska, 1988; Jarymowicz, 1989, 2002; Hermans, 2001; Pals, 2001; Trzebińska, Dowgiert, 2005; Chen i in., 2007; Rappoport, Baumgardner, Boone, 2008; Märtsin, 2010);
15. **Poczucie wewnętrznej integracji** – poczucie, że moje Ja jest wewnętrznie zintegrowane, tzn. różne elementy współwystępują w strukturze tożsamości i pomimo że przedstawiają różne, niekiedy odległe od siebie treści, ich obecność jest uzgodniona, nie jest źródłem wewnętrznych konfliktów (Maslow, 1954/2009; Mandrosz-Wróblewska, 1988; Jarymowicz, 1989, 2002; McAdams, 1989, 2001; Arnett, 2002; Koziński, 2007; Straś-Romanowska, 2008; por. tożsamość rozmyta, czyli niespójna – Block, 1961);
16. **Poczucie wewnętrznej jedności** – poczucie, że moje Ja jest jedno, stanowi jedność pomimo wielości cech i kontekstów funkcjonowania – na przeciwnym krańcu lokuje się poczucie mnogości Ja, mogące w skrajnych przypadkach prowadzić do multiplikacji tożsamości (tzw. osobowość wieloraka – por. Ross, 2008) (Erikson, 1968; Mandrosz-Wróblewska, 1988; McAdams, 1989, 2001; Trzebińska, Miś, Rutczyńska, 2003; Berzonsky, 2005; Koziński, 2007; Märtsin, 2010).

Dokonane zestawienie ma na celu szczegółowe określenie elementów składających się na tożsamość podmiotową, a więc bazującą na afektywno-refleksyjnym (dotyczącym poczuć) sposobie doświadczania samego siebie. Na rycinie 1 przedstawiono schemat, będący propozycją pogrupowania zebranych poczuć, ze względu na ich hipotetycznie pokrewne funkcje w organizacji tożsamości.

Rycina 1. Poczucia tożsamościowe wchodzące w zakres tożsamości podmiotowej

Sposób przedstawienia poczuć tożsamościowych na rycinie 1 nie jest przypadkowy. Choć literatura przedmiotu nie dostarcza gotowych kategorizacji zebranych elementów (bo też żadna z przywołanych pozycji bibliograficznych nie obejmuje wszystkich 16 rodzajów poczuć jednocześnie), to jednak, mając na uwadze wymowę tradycyjnych i współczesnych ujęć tożsamości, możliwe jest wstępne, oparte na refleksji teoretycznej pogrupowanie poczuć tożsamościowych. Można zatem wyróżnić poczucia (umieszczone wzdłuż górnej części schematu), których wysokie nasilenie typowe jest dla tożsamości klasycznej, a więc takiej, która wyraża się w doświadczaniu siebie jako osoby ciągłej w czasie, jednej, stałej w swoich charakterystykach, zachowaniach oraz przekonaniach, i jako takiej odrębnej od innych ludzi. Warto przy tym zauważyć, że poczucie odrębności, wpisujące się w kanon poczuć tożsamościowych (obok poczucia ciągłości, wewnętrznej stałości i wewnętrznej jedności), nie jest równoznaczne z poczuciem unikalności, które wydaje się szczególnie charakterystyczne dla kultur indywidualistycznych i odgrywa niewątpliwie mniejszą rolę w społeczeństwach tradycyjnych, zorganizowanych wokół nienaruszalnej grupy zakorzenienia i odniesienia. W tych grupach jednostka może czuć się odrębna od pozostałych członków grupy, ale niekoniecznie unikalna, stąd też poczucie unikalności wraz ze związanym z podwyższoną refleksyjnością poczuciem zgodności z sobą, a także odważnym zaangażowaniem w intencjonalne, osobiste ważne działania twórcze oraz pewnością co do własnej osoby stanowią grupę poczuć (umieszczonych wzdłuż prawej części schematu) najbardziej charakterystycznych dla tożsamości rozwijającej się w kulturze indywidualistycznej,

w której każda jednostka ma możliwość, a niekiedy nawet znajduje się pod presją, by realizować specyficznie własne zdolności i zainteresowania.

Kolejna grupa poczuc (umieszczonych wzdłuż prawej dolnej części schematu) wydaje się najbardziej charakterystyczna dla społeczeństw, w których występuje duże nasilenie procesów globalizacyjnych i trendów postmodernistycznych. Nieprzerwany dostęp do różnorodnych informacji z niemal całego świata, obserwacja gwałtownie zachodzących zmian (zwłaszcza w obszarze technologii), częsta konfrontacja z wielorakimi światopoglądami, alternatywnymi celami i zmieniającymi się sposobami ich osiągnięcia, powodują, że także na poziomie intrapsychoznym wzrasta tendencja do zmiany. W zakresie tożsamości przejawami tych procesów mogą być nasilone poczucie otwartości, poczucie gotowości do zmiany i – będące poniekąd konsekwencją poprzednich – poczucie świeżości, a więc nowości treści, z którymi osoba się identyfikuje i za pomocą których siebie opisuje.

Można także wyodrębnić grupę poczuc (umieszczonych wzdłuż lewej dolnej części schematu), które w mniejszym stopniu specyfikują tożsamość rozwijającą się w określonym rodzaju kultury, ale wyróżniają się ze względu na swój ewaluatywny charakter. Poczucie własnej skuteczności, poczucie własnej wartości oraz poczucie godności pełnią niewątpliwie istotną rolę w doświadczaniu siebie przez jednostkę w każdej kulturze, choć kontekst oceny własnej skuteczności, wartości czy nawet godności może być odmienny kulturowo (patrz: Heine, 2004). Tym, co wyraźnie odróżnia te trzy poczucia od pozostałych, jest ich silne powiązanie z samooceną, rozumianą zarówno jako proces dokonywania oceny siebie, jak również jako efekt tego procesu. Poczucia te mają zatem w porównaniu z innymi mniej deskryptywny, a bardziej ewaluatywny charakter – nieco na podobieństwo dwóch rodzajów sądów tworzących system Ja (patrz: Neckar, 2009).

Ostatnią z zaproponowanych grup poczuc stanowią dwa poczucia (umieszczone w lewej części schematu) w najbardziej wyraźny sposób odpowiadające za strukturalne właściwości tożsamości. Poczucie wewnętrznej różnorodności i poczucie wewnętrznej integracji odnoszą się bezpośrednio do dwóch podstawowych charakterystyk każdej struktury, jakimi są zróżnicowanie i integracja (Werner, 1957; patrz też: Campbell, Assanand, DiPaula, 2004). Nasilenie tych poczuc może być warunkowane kulturowo – prawdopodobnie w kulturach otwartych, oferujących szerokie spektrum ról, zachowań, dążeń i wartości, poczucie wewnętrznej różnorodności jednostek będzie większe niż w kulturach (których *nota bene* jest coraz mniej we współczesnym świecie) względnie zamkniętych, z ograniczonym dostępem do alternatywnych postaw i stylów życia. Poczucie wewnętrznej integracji jednostki prawdopodobnie jest także uzależnione od charakteru kultury, w której ta jednostka żyje, choć wydaje się ono w większym stopniu niż poczucie wewnętrznej różnorodności kwestią indywidualnego rozwoju i celowej aktywności zmierzającej do uspołnienienia Ja. Jakkolwiek, obecność i siła tego rodzaju motywacji może wynikać ze standardów adaptacyjnych nakładanych właśnie przez kulturę.

Na zakończenie omawiania przedstawionego schematu warto zwrócić uwagę na dwie pary poczuc umiejscowione na jego antypodach. Pierwszą parę stanowią poczucie ciągłości i poczucie świeżości, drugą – poczucie wewnętrznej stałości i po-

czucie gotowości do zmiany. Można odnieść wrażenie, że poczucia obecne w tych parach będą się wykluczać, wzajemnie niwelować. Rodzą się jednak pytania, czy rzeczywiście tak jest, czy zawsze tak jest, czy też tożsamość współczesnego człowieka „uczy się” albo już „umie” łączyć w sobie te (może tylko pozorne) przeciwieństwa. Odpowiedź na postawione tu pytania wymaga więcej niż tylko teoretycznych spekulacji. Niewątpliwie rysuje się w tym miejscu ciekawy obszar badań, których celem będzie empiryczne sprawdzenie, czy i w jakim stopniu współczesny człowiek potrafi łączyć różne, często traktowane jako wzajemnie sprzeczne rodzaje doświadczania siebie (np. jako osoby z jednej strony stabilnej, a z drugiej – otwartej na nowe treści). Perspektywa badań nad tożsamością podmiotową jest jednak znacznie szersza niż to wynika z pytania o potencjalne sprzeczności między poczuciami. Warto też ująć problem badawczy bardziej elementarnie, pytając między innymi o to, czy 16 zebranych poczuc tożsamościowych utworzy grupy, jakie wskazano powyżej, czy może ujawnione zostaną inne, empirycznie i merytorycznie uzasadnione podzbiory.

Subiektywnie ważne elementy koncepcji siebie jako tożsamości przedmiotowej

Dotychczas mowa była przede wszystkim o doświadczeniowym, a więc podmiotowym aspekcie tożsamości osobistej, z uwzględnieniem kontekstu społeczno-kulturowego. Jednakże, podobnie jak Ja podmiotowe (w rozumieniu psychologicznym) nie istniałoby bez Ja przedmiotowe (także w rozumieniu psychologicznym), gdyż nie miałoby się do czego odnosić, a zatem straciłoby swoją istotę – tak tożsamość podmiotowa nie mogłaby się rozwinąć bez tożsamości w aspekcie przedmiotowym. Przypomnijmy, że mówiąc o tożsamości podmiotowej – tak jak ją ujmują Epstein (1991) – myślimy o rodzaju i intensywności doświadczania poczuc tożsamościowych. Aby jednak móc doświadczać owych poczuc, potrzebna jest obecność treści, do których będą się one odnosić. Można wprowadzić więc zgeneralizowane poczucie ciągłości czy odrębności własnej osoby, ale zawsze odnosi się ono do pewnej treści, będącej najbardziej uogólnioną odpowiedzią na pytanie *Kim jestem?* Treść ta ma charakter poznawczy i nabiera funkcji przedmiotu wobec poczuc tożsamościowych, stanowiących przejawy tożsamości podmiotowej. Nietrudno jednak zauważyć, że odpowiedź na tożsamościowe pytanie *Kim jestem?* okazuje się często (a może nawet zawsze) wieloaspektowa, złożona, zawierająca wiele elementów. Każdy z nich stanowi określoną treść tożsamościową, do której w różnym nasileniu odnoszą się poczucia tożsamościowe. Może istnieć taka charakterystyka własnej osoby, w odniesieniu do której osoba odczuwa wysoką stałość lub pewność, że taka właśnie jest; a jednocześnie ta sama osoba dobiera do opisu siebie inną treść, którą traktuje jako ważną i dającą silne poczucie własnej wartości, choć poczucie stałości w przypisywaniu sobie tej treści jest dosyć słabe. W ten sposób dochodzimy do takiego ujmowania tożsamości, w którym poszczególne elementy tożsamości przedmiotowej (treści) mogą łączyć się z różnym nasileniem poszczególnych elementów tożsamości podmiotowej (poczuc). Dla precyzji, różnice mogą się pojawić w dwóch płaszczyznach: (1) tej samej treści tożsamościowej jednost-

ka może przypisywać różne nasilenie poszczególnych poczuc tożsamościowych; (2) różnym treściom tożsamościowym jednostka może przypisywać różne nasilenie tego samego poczucia tożsamościowego.

Warto przyjrzeć się bliżej temu, czym są, skąd pochodzą i jakie miejsce w strukturze osobowości zajmują treści tożsamościowe? Zdaniem Olesia (2008), treści te kształtowane są na bazie koncepcji siebie. O ile jednak koncepcja siebie stanowi szeroko zakrojoną odpowiedź na pytanie *Jaki jestem?*, o tyle tożsamość zawiera tylko te elementy wiedzy o sobie, które są subiektywnie ważne i traktowane jako najsilniej identyfikujące Ja. Treści tożsamościowe są zatem strukturami poznawczymi, wchodzącymi w zakres koncepcji siebie, ale nie wszystko, co buduje koncepcję siebie, jest elementem tożsamości. „Można rzec, że tożsamość stanowi ekstrakt z koncepcji siebie; więcej – zawiera również odniesienie do ideałów i wartości, zwłaszcza tych, które stanowią dla osoby priorytet” (Oleś, 2008, s. 50). To ostatnie spostrzeżenie wskazuje na aksjologiczny kontekst tożsamości, co wyraźnie podkreśla między innymi Baumeister (1997; por. Neckar, 2009). Znaczenie osobistego systemu wartości oraz stopnia podjętych względem nich zobowiązań odnosi się także do procesu zaangażowania (*commitment*) – jednego z dwóch głównych procesów kształtujących tożsamość w klasycznej teorii Marcii (1966) i w pracach kontynuatorów tego podejścia (np.: Luyckx i in., 2008; Klimstra i in., 2010). Można zatem sądzić, że ważne treści formułowane w celu opisu siebie będą niejednokrotnie zasadały się na pojęciach związanych z osobiście przyjmowanym światopoglądem i wyznawanym systemem wartości.

Wracając jednak do związków między tożsamością w aspekcie przedmiotowym a koncepcją siebie, należy wskazać na podobieństwo formalne, związane ze specyfiką reprezentacji poznawczej. Według Jarymowicz (2002, s. 125): „tożsamość osobista to subsystem samowiedzy, na który składają się cechy spostrzegane przez podmiot jako dla własnej osoby najbardziej charakterystyczne i zarazem najbardziej specyficzne, to jest najwyraźniej odróżniające własną osobę od innych ludzi”. W ujęciu tym akcent pada na spostrzeganą odrębność schematów Ja – Inni (co jest właściwe tożsamości osobistej, w odróżnieniu od tożsamości społecznej, gdzie kluczowa jest odrębność My – Oni), ale dla dalej prowadzonych rozważań ważne w tej definicji jest traktowanie tożsamości jako wyróżnionego obszaru samowiedzy. Uznaje się za treści tożsamościowe te treści, które są szczególnie wyraziste i centralne w ramach koncepcji siebie. Wnioskować zatem można, że większość charakterystyk strukturalnych dotyczących koncepcji siebie jako szerszego zbioru reprezentacji poznawczych (np. klarowność – Campbell, 1990; zróżnicowanie – Donahue i in., 1993; złożoność – Linville, 1985, 1987) ma zastosowanie także do treści tożsamościowych jako wydzielonego obszaru tego zbioru.

Nasuwa się jednak pytanie, czy geneza poznawczych komponentów tożsamości i koncepcji siebie jest jednakowa. W odpowiedzi pomocna może się okazać propozycja Trzebińskiej (1998), według której człowiek formuje wiedzę o sobie, posługując się dwoma systemami poznania: doświadczeniowym i analitycznym. W ramach pierwszego z nich jednostka najpierw odczuwa relację między sobą a światem, a następnie w wyniku całościowego doświadczenia tej relacji wypro-

wadza z niej samowiedzę. Z kolei w zakresie systemu analitycznego pierwotna jest refleksja nad sobą, która jako poznawcze analizowanie siebie buduje samowiedzę; wtórne zaś jest afektywne ustosunkowanie do zgromadzonych przekonań o sobie. W nawiązaniu do dwóch wskazanych systemów poznania, Oleś (2008) sugeruje, że różnica między tożsamością a koncepcją siebie polega między innymi na tym, że kształtowanie tożsamości bazuje w pierwszej kolejności na systemie doświadczeniowym, stąd poznawcze elementy tożsamości są wtórne wobec odczuwania bycia sobą; podczas gdy koncepcja siebie opiera się na systemie analitycznym, zgodnie z którym elementy poznawcze są pierwotne względem afektywnego nastawienia do siebie, przyjmującego postać samooceny.

Wskazanie na dwa niezależne systemy poznania wydaje się istotne z punktu widzenia genezy tożsamości i koncepcji siebie, jednak niezależnie od pochodzenia elementów poznawczych wchodzących w te dwa obszary samowiedzy, pewne jest, że do pełnego wykształcenia obu tych struktur (także wtedy, gdy przyjmujemy, że tożsamość przedmiotowa jest subiektywnie ważną, centralną częścią koncepcji siebie) potrzebne jest uformowanie przekonań na własny temat. Mają one w istocie charakter poznawczy i w większości dają się zwerbalizować, zwłaszcza gdy chodzi o treści tożsamościowe. Część samowiedzy może mieć wprawdzie charakter ukryty i wyrażać się w reakcjach automatycznych, ale są to zwykle elementy koncepcji siebie niewłączone w zakres tożsamości, która najczęściej stanowi efekt świadomej refleksji nad sobą. Jakkolwiek, potrzeba zaznaczyć, że choć automatyzmy nie wchodzą w obszar zwerbalizowanej tożsamości, to jednak są obecne na poziomie poczuć tożsamościowych, np. spowodowane wypadkiem obniżenie sprawności ruchowej i związane z nim ograniczenia w wykonywaniu czynności nawykowych powodują, że człowiek nie czuje się (do końca) sobą (por. Piotrowski, 2010). Gdy jednak przyjrzymy się bliżej tej sytuacji, to zauważymy, że osoba doświadczająca osłabionego poczucia bycia sobą, dzięki autorefleksji jest w stanie prawdopodobnie dość szybko dojść do przekonania, co i w porównaniu z czym sprawiło lub sprawia, że poczucie bycia sobą zostało osłabione. To przekonanie nabiera formy konkretnej treści, a ponieważ wydaje się ona subiektywnie ważna (gdyż ogranicza tak ważne doświadczenie jakim jest poczucie bycia sobą) staje się treścią tożsamościową. Wiadać zatem, że podmiotowe i przedmiotowe aspekty tożsamości są ze sobą silnie związane, niezależnie od tego, które z nich uznamy za pierwotne, a które za wtórnie uświadamiane przez jednostkę.

Warto ponadto dodać, że choć treści tożsamościowe – jako konkretne, osobiście ważne sądy na własny temat – są potencjalnie dostępne werbalizacji, nie zawsze zostają przez jednostkę w pełni wyartykułowane. Zakres i poziom przejawianego wglądu i artykulacji samowiedzy zależy przede wszystkim od motywacji osoby do poznawania i określania siebie. Potrzebna jest zatem chęć zaangażowania w refleksję nad sobą. Jak twierdzi Jarymowicz (2002, s. 117): „bez takiej motywacji osoba o najbardziej sprawnym intelekcie może cierpieć na brak zintegrowanego Ja”. Co więcej, ucieczka przed pogłębianiem czy choćby podtrzymywaniem samowiedzy prowadzi do jej stopniowej dekonstrukcji i może stać się przejawem Ja autodestrukcyjnego, „pozbywającego się tożsamości” (patrz: Suchańska, 1999).

Konkludując powyższe rozważania, przyjąć można, że w rezultacie motywacyjnego i poznawczego zaangażowania jednostki kształtuje się tożsamość przedmiotowa, stanowiąca wyartykułowany i wyróżniony ze względu na subiektywną ważność obszar koncepcji siebie. Bliskie tak zdefiniowanej tożsamości przedmiotowej jest zaproponowane przez Markus (1993) pojęcie cech schematowych, różne od pojęcia cech aschematowych. Te pierwsze dotyczą tych atrybutów przypisywanych własnej osobie, które jednostka traktuje jako najbardziej charakterystyczne dla siebie i jednocześnie uważa je za ważne. Cechy aschematowe obejmują z kolei te elementy samowiedzy, które uznawane są przez jednostkę za najmniej charakterystyczne i zarazem najmniej ważne. Chcąc zatem dotrzeć w badaniach do treści tożsamościowych, potrzeba pytać badanych o cechy, które są ważne dla każdego z nich indywidualnie i które w odczuciu każdego z nich najsilniej charakteryzują ich własną osobę.

O ile tradycja badań nad przedmiotowym aspektem tożsamości (a więc zakrojonym obszarem samowiedzy) jest dość długa i wywodzi się z nurtu poznawczej psychologii Ja (np. Kelly, 1955; Greenwald, Pratkanis, 1988; Neisser, 1988; Markus, 1993; Kihlstrom, Klein, 1994), o tyle próby empirycznego uchwycenia tożsamości podmiotowej (a więc doświadczeniowego sposobu odbierania siebie) nie były zbyt częste i dopiero w ostatnich latach nastąpił przełom w tym zakresie². Kolejni badacze podejmują starania empiryczne i teoretyczne, by łączyć podmiotową (doświadczeniową) i przedmiotową (wiedzę) perspektywę tożsamości (Epstein, 1991; Trzebińska, 1998; Epstein, Pacini, 1999; Levine, 2001; Schwartz, Kurtines, Montgomery, 2005; Jarymowicz, 2008). Działania badawcze mające na celu jednoczesne uchwycenie podmiotowych i przedmiotowych elementów tożsamości osobistej wydają się niezwykle obiecujące poznawczo i warte podjęcia.

Reasumując, tożsamość osobista łączy w sobie dwie, ściśle ze sobą związane perspektywy: podmiotową i przedmiotową. Eksploracja tej ostatniej – jako wydzielonego obszaru koncepcji siebie – była wielokrotnie podejmowana w tradycji badań

² W prezentowanym artykule akcentowane jest poznawcze podejście do problematyki tożsamości osobistej i Ja, jednak warto wskazać, że także w ujęciu psychodynamicznym mowa jest o podmiotowym i przedmiotowym rozumieniu Ja. Pierwsze z nich początkowo identyfikowane było z pojęciem Ego jako instancją psychiczną nadzorującą sposób realizowania impulsów Id, jednocześnie dbającą o przestrzeganie zakazów i nakazów Superego, a co więcej – uwzględniającą wymagania środowiska (Freud, 1935/2013). Tak szeroki zakres funkcji wymuszał na Ego zdolność kierowania i organizowania aktywności jednostki, co wydawało się bliższe właściwościom Ja podmiotowego niż Ja przedmiotowego. Rozumienie Ego ewoluowało jednak wraz z koncepcjami neofreudystów, a zwłaszcza Junga (1958-1983/1997), który wprowadził pojęcie Self na określenie jądra osobowości, zdolnego koordynować pozostałe podstruktury osobowości. Self przejęło właściwości świadomego (!) kierowania działaniem jednostki, Ego zaś nabrało właściwości przedmiotowych, podporządkowanych zadaniom, jakie wyznaczało Self. W kolejnych latach rozwoju neopsychoanalizy te dwa pojęcia nadal były redefiniowane, co skutkowało naprzemiennie nadawaniu Ego większej autonomii (np. Hartmann, 1964) i redukowaniu jego znaczenia (np. Kohut, 1977). Pozostaje jednak faktem rozróżnianie podmiotowej i przedmiotowej perspektywy Ja także w ramach podejścia psychodynamicznego.

nad strukturą Ja. Znacznie mniej miejsca w dotychczasowych badaniach poświęcano tożsamości podmiotowej, być może z obawy przed tym, że dotykając poczuc tożsamościowych, badacz niejako wkracza w rewir Ja podmiotowego, które z założenia jest niepoznawalne, niedostępne empirycznie. Chcąc zatem być wiernym swoistemu aksjomatowi wiedzy psychologicznej, wysiłki badawcze koncentrowano raczej na możliwym do poznania Ja przedmiotowym niż na próbie uchwycenia istoty lub choćby przejawów Ja podmiotowego. Niemniej, tożsamość podmiotowa wydaje się na tyle interesującym i ważnym fenomenem afektywno-doświadczeniowego funkcjonowania człowieka, że bez wątpienia warto ją badać (lub choćby próbować).

W artykule przedstawiono specyfikę podmiotowej i przedmiotowej perspektywy tożsamości osobistej, z uwzględnieniem aktualnych, wielorakich kontekstów społeczno-kulturowych. Opisano i zilustrowano zbiór poczuc tożsamościowych jako przejawów tożsamości podmiotowej. Zbiór ten ma charakter eklektyczny, pochodzi z różnych koncepcji teoretycznych i nurtów badań nad tożsamością. Uzasadnieniem dla dokonania takiego zabiegu może być: (1) to, że we wszystkich przywołanych wyżej koncepcjach wskazane elementy mają w istocie charakter doświadczeniowy, a więc nie tyle stanowią wiedzę czy pojęcie, ale raczej poczucie; (2) to, że mówiąc o tożsamości współczesnego człowieka, nie sposób ignorować wpływy kulturowe, a zatem należy rozbudowywać myślenie o sposobie doświadczania siebie i dołączać do tradycyjnych poczuc tożsamościowych nowe, mogące odzwierciedlać płynny charakter tożsamości; (3) to, że różne rodzaje poczuc tożsamościowych nie muszą być (i zapewne nie są) w jednakowym stopniu nasilone u jednostki i że w tym zakresie można oczekiwać różnic między ludźmi. Uchwycenie tych różnic oraz ich związków z dynamiką tożsamości, jak również z innymi aspektami funkcjonowania człowieka otwierałoby ciekawy obszar badań. Ponadto, empirycznego sprawdzenia wymaga propozycja wstępnego pogrupowania poczuc tożsamościowych, dokonanego ze względu na ich hipotetyczną dominację w poszczególnych kręgach kulturowych. Najważniejszy wydaje się jednak postulat, by w badaniach nad tożsamością ujmować ją całościowo, nie zawężając poszukiwań do jedynie jednej z jej perspektyw.

Literatura cytowana

- Allport, G. W. (1950/1988). *Osobowość i religia* (przekł. H. Bartoszewicz, A. Bartkowicz, I. Wyrzykowska). Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Annese, S. (2004). Mediated identity in the parasocial interaction of TV. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 4 (4), 371-388.
- Anthis, K., LaVoie, J. C. (2006). Readiness to change: A longitudinal study of changes in adult identity. *Journal of Research in Personality*, 40, 209-219.
- Arnett, J. J. (2002). The psychology of globalization. *American Psychologist*, 57 (10), 774-783.
- Bauman, Z. (2006). *Płynna nowoczesność* (przekł. T. Kunz). Kraków: Wydawnictwo Literackie.

- Bauman, Z. (2007). *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Baumeister, R. F. (1997). Identity, self-concept, and self-esteem: The self lost and found. W: R. Hogan, J. Johnson, S. Briggs (red.), *Handbook of personality psychology* (s. 681-710). San Diego, CA: Academic Press.
- Baumeister, R. F., Muraven, M. (1996). Identity as adaptation to social, cultural, and historical context. *Journal of Adolescence*, 19, 405-416.
- Baumeister, R. F., Newman, L. S. (1994). How stories make sense of personal experiences: Motives that shape autobiographical narratives. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20 (6), 676-690.
- Baumgardner, A. H. (1990). To know oneself is to like oneself: Self-certainty and self-affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58 (6), 1062-1072.
- Berzonsky, M. D. (2005). Ego-identity: A personal standpoint in a postmodern world. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 5 (2), 125-136.
- Blasi, A., Glodis, K. (1995). The development of identity. A critical analysis from the perspective of the self as subject. *Developmental Review*, 15 (4), 404-433.
- Block, J. (1961). Ego identity, role variability, and adjustment. *Journal of Consulting Psychology*, 25 (5), 392-397.
- Błażnio, A. (2011). *Człowiek autorski w erze globalizacji*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Breakwell, G. M. (1986). *Coping with threatened identities*. London: Methuen.
- Breakwell, G. M. (2010). Resisting representations and identity processes. *Papers on Social Representations*, 19, 6.1-6.11.
- Campbell, J. D. (1990). Self-esteem and clarity of the self-concept. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (3), 538-549.
- Campbell, J. D., Assanand, S., DiPaula, A. (2004). Cechy strukturalne pojęcia Ja a przystosowanie. W: A. Tesser, R. B. Felson, J. M. Suls (red.), *Ja i tożsamość. Perspektywa psychologiczna* (s. 70-88) (przekł. A. Karolczak). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Chen, K. H., Lay, K. L., Wu, Y. C., Yao, G. (2007). Adolescent self-identity and mental health: The function of identity importance, identity firmness, and identity discrepancy. *Chinese Journal of Psychology*, 49 (1), 53-72.
- Cooper, M., Rowan, J. (2008). Przedmowa. W: J. Rowan, M. Cooper (red.), *Jekyll i Hyde. Wielorakie Ja we współczesnym świecie* (s. 10-18) (przekł. J. Kowalczywska, J. Suchecki). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Côté, J. E., Levine, C. G. (2002). *Identity formation, agency, and culture: A social psychological synthesis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Deci, E. L., Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum Press.
- Donahue, E. M., Robins, R. W., Roberts, B. W., John, O. P. (1993). The divided self: Concurrent and longitudinal effects of psychological adjustment and social roles on self-concept differentiation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64 (5), 834-846.

- Dunkel, C. S. (2005). The relation between self-continuity and measures of identity. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 5 (1), 21-34.
- Epstein, S. (1991). Cognitive-experiential self-theory: An integrative theory of personality. W: R. Curtis (red.), *The relational self: Theoretical convergences in psychoanalysis and social psychology* (s. 111-137). New York: Guilford Press.
- Epstein, S., Pacini, R. (1999). Some basic issues regarding dual process theories from the perspective of cognitive-experiential self-theory. W: S. Chaiken, Y. Trope (red.), *Dual process theories in social psychology* (s. 462-482). New York: Guilford Press.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Freud, S. (1935/2013). *Wstęp do psychoanalizy* (przekł. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gergen, K. J. (2009). *Nasycone Ja. Dylematy tożsamości w życiu współczesnym* (przekł. M. Marody). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Giddens, A. (2007). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności* (przekł. A. Szulżycka). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Greenwald, A. G., Pratkanis, A. R. (1988). Ja jako centralny schemat postaw. *Nowiny Psychologiczne*, 2, 20-70.
- Gregg, G. S. (1995). Multiple identities and the integration of personality. *Journal of Personality*, 63 (3), 617-641.
- Hartmann, H. (1964). *Essays on ego psychology: Selected problems in psychoanalytic theory*. New York: International Universities Press.
- Heine, S. J. (2004). Positive self-views: Understanding universals and variability across cultures. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology*, 2, 109-122.
- Hermans, H. J. M. (2001). Conceptions of self and identity: Toward a dialogical view. *International Journal of Education and Religion*, 2 (1), 43-62.
- Hermans, H. J. M. (2004). Introduction: The dialogical self in a global and digital age. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 4 (4), 297-320.
- Hermans, H. J. M., Dimaggio, G. (2007). Self, identity, and globalization in times of uncertainty: A dialogical analysis. *Review of General Psychology*, 11 (1), 31-61.
- James, W. (1892/2002). *Psychologia. Kurs skrócony* (przekł. M. Zagrodzki). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jarymowicz, M. (1989). Próba konceptualizacji pojęcia „tożsamość”: spostrzegana odrębność Ja – Inni jako atrybut własnej tożsamości. *Przegląd Psychologiczny*, 32 (3), 655-669.
- Jarymowicz, M. (2002). Psychologia tożsamości. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. T. 3, Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej* (s. 107-125). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Jarymowicz, M. (2008). *Psychologiczne podstawy podmiotowości. Szkice teoretyczne, studia empiryczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jung, C. G. (1958-1983/1997). *Podstawy psychologii analitycznej: wykłady tawistockie* (przekł. R. Reszke). Warszawa: Wydawnictwo Wrota.
- Kelly, G. A. (1955). *The psychology of personal constructs*. New York: Norton.

- Kihlstrom, J. F., Klein, S. B. (1994). The self as a knowledge structure. W: R. S. Wyer, T. K. Srull (red.), *Handbook of social cognition* (t. 1, s. 153-208). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Klimstra, T. A., Luyckx, K., Hale, W. W. III, Frijns, T., van Lier, P. A. C., Meeus, W. H. J. (2010). Short-term fluctuations in identity: Introducing a micro-level approach to identity formation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99 (1), 191-202.
- Kohut, H. (1977). *The restoration of the self*. New York: International Universities Press.
- Kozielecki, J. (2007). *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Kunnen, E. S., Klein-Wassink, M. E. (2003). An analysis of identity change in adulthood. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 3 (4), 347-366.
- Levine, C. (2001). Questions concerning ego identity and its health: A commentary on Schwartz's „The evolution of Eriksonian and Neo-Eriksonian identity theory and research”. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 1 (1), 77-80.
- Linville, P. W. (1985). Self-complexity and affective extremity: Don't put all of your eggs in one cognitive basket. *Social Cognition*, 3 (1), 94-120.
- Linville, P. W. (1987). Self-complexity as a cognitive buffer against stress-related illness and depression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (4), 663-676.
- Luyckx, K., Schwartz, S. J., Berzonsky, M. D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I., Goosens, L. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42, 58-82.
- Mandrosz-Wróblewska, J. (1988). Strategie redukowania problemów tożsamościowych: Różnicowanie JA – MY i MY – ONI. W: M. Jarymowicz (red.), *Studia nad spostrzeganiem relacji JA – INNI: tożsamość, indywidualizacja, przynależność* (s. 125-161). Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3 (5), 551-558.
- Markus, H. (1993). Ja w myśli i pamięci. W: T. Maruszewski (red.), *Poznanie, afekt, zachowanie* (s. 102-130). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Maslow, A. H. (1954/2009). *Motywacja i osobowość* (przekł. J. Radzicki). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Märtsin, M. (2010). Identity in dialogue: Identity as hyper-generalized personal sense. *Theory and Psychology*, 20 (3), 436-450.
- McAdams, D. P. (1989). The development of a narrative identity. W: D. M. Buss, N. Cantor (red.), *Personality psychology: Recent trends and emerging directions* (s. 160-174). New York: Springer-Verlag.
- McAdams, D. P. (2001). *The person: An integrated introduction to personality psychology* (wyd. 3). Forth Worth: Hartcourt Brace College Publishers.
- Mead, M. (1970/2000). *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego* (przekł. J. Hołówka). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Neckar, J. (2009). Samowiedza i jej bohater. W: A. Niedźwieńska, J. Neckar (red.), *Poznaj samego siebie, czyli o źródłach samowiedzy* (s. 17-32). Warszawa: Wydawnictwo SWPS „Academica”.
- Neisser, U. (1988). Five kinds of self-knowledge. *Philosophical Psychology*, 1 (1), 35-59.
- Obuchowski, K. (1985). *Adaptacja twórcza*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Obuchowski, K. (2000). *Człowiek intencjonalny, czyli o tym, jak być sobą*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Obuchowski, K. (2001). *W poszukiwaniu właściwości człowieka*. Poznań: Garmond Oficyna Wydawnicza.
- Oleś, P. K. (2008). O różnych rodzajach tożsamości oraz ich stałości i zmianie. W: P. K. Oleś, A. Batory (red.), *Tożsamość i jej przemiany a kultura* (s. 41-84). Lublin-Warszawa: Wydawnictwo KUL – Polska Akademia Nauk.
- Oleś, P. K. (2011). *Psychologia człowieka dorosłego. Ciągłość – zmiana – integracja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pals, J. L. (2001). Identity: A contextualized mechanism of personality continuity and change. *Psychological Inquiry*, 12 (2), 88-91.
- Piotrowski, K. (2010). *Wkraczanie w dorosłość. Tożsamość i poczucie dorosłości młodych osób z ograniczeniami sprawności*. W: A. Brzezińska (red.), *Aktywność zawodowa osób z ograniczeniami sprawności* (t. 5). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Rappoport, L., Baumgardner, S., Boone, G. (2008). Kultura postmodernistyczna i wielorakie Ja. W: J. Rowan, M. Cooper (red.), *Jekyll i Hyde. Wielorakie Ja we współczesnym świecie* (s. 100-112) (przekł. J. Kowalczevska, J. Suchecki). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Rattansi, A., Phoenix, A. (2005). Rethinking youth identities: Modernist and post-modernist frameworks. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 5 (2), 97-123.
- Ross, C. (2008). Kontinuum dysocjacji. W: J. Rowan, M. Cooper (red.), *Jekyll i Hyde. Wielorakie Ja we współczesnym świecie* (s. 186-202) (przekł. J. Kowalczevska, J. Suchecki). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Sani, F. (red.) (2008). *Self-continuity: Individual and collective perspectives*. New York: Psychology Press.
- Schwartz, S. J., Kurtines, W. M., Montgomery, M. J. (2005). A comparison of two approaches for facilitating identity exploration processes in emerging adults: An exploratory study. *Journal of Adolescent Research*, 20 (3), 309-345.
- Skarga, B. (1997). *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Snyder, C. R., Fromkin, H. L. (1980). *Uniqueness. The human pursuit of difference*. New York: Plenum Press.
- Steuken, S. (2006). Rozważania o godności z perspektywy człowieka w okresie starzenia się. W: S. Steuken, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia* (s. 17-27). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Straś-Romanowska, M. (2008). Tożsamość w czasach dekonstrukcji. W: B. Zimoń-Dubownik, M. Gamian-Wilk (red.), *Oblicza tożsamości: perspektywa interdyscyplinarna* (s. 19-30). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.

- Straś-Romanowska, M. M. (2010). Od samooceny do poczucia godności. Spojrzenie na problem ustosunkowania do własnej osoby z perspektywy psychologii biegu życia. W: A. Kolańczyk, B. Wojciszke (red.), *Motywacje umysłu* (s. 127-143). Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa.
- Suchańska, A. (1999). *Przejawy i uwarunkowania psychologiczne pośredniej autodestruktywności*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Trzebińska, E. (1998). *Dwa wizerunki własnej osoby. Studia nad sposobami rozumienia siebie*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Trzebińska, E., Dowgiert, A. (2005). Polipsychizm: korzyści i koszty związane z wielowymiarowością tożsamości. *Przegląd Psychologiczny*, 48 (1), 75-94.
- Trzebińska, E., Miś, T., Rutczyńska, I. (2003). Wielorakie JA i jedność tożsamości: ujęcie doświadczeniowo-analityczne. *Roczniki Psychologiczne*, 6, 5-25.
- Vignoles, V. L., Regalia, C., Manzi, C., Gollidge, J., Scabini, E. (2006). Beyond self-esteem: Influence of multiple motives on identity construction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90 (2), 308-333.
- Werner, H. (1957). The concept of development from a comparative and organismic point of view. W: D. B. Harris (red.), *The concept of development* (s. 125-148). Minneapolis: University of Minnesota Press.